

FOLKLORÇU EMİN ABİD - II

Eli Hüseynoğlu ŞAMİL

(Baş tarafı 42. sayıda)

Emin Abidin "Türk halqları edebiyatında mane növi ve Azərbaycan bayatılarının hüsusiyyətləri" adlı araşdırmasına heca vezninin tarixinin öyrənilməsinin davamı kimi baxmaq olar. "Azərbaycan Tədqiğ və Tətöbbe Cəmiyyətinin neşre hazırladığı "Bayatılar" kitabına "önsöz" kimi nezerde tutulmuş bu araşdırmada E.Abid yalnız Azərbaycan bayatıları ilə kifayətlənmir.

Bu janrın inkişaf yolunu izleyir. Turfan, Altay, Özbək, Mişar, Kazan, Kırım, Anadolu, Qaqauz, Dağıstan, İran Türkləri arasında geniş yayılmış heca veznində 7 hecalı, 4 misralı beş min dördlüyü qarşılaşdırır, maraqlı elmi nəticələri ortaya qoyur. Öncə bu mövzuda yazan Hammerin, İqnat Kunoşun, V.V.Radlovun, M.F. Körpüzadenin, Haşım Nahidin, Sedaddin Nizhet və Məhemmed Feridin, E.Züferin və Q.Yunusun, M.A.Abbaszadenin, Firdun Köçerlinin, L.Vezirovun (Çemenzemli), Salam Mümtazın, İsmayıl Hikmetin fikirlərinə öz münasibətini bildirir. Həmin illərdə folklorşünaslığımızda belə geniş və elmi araşdırmaya az-az rast gəlinir. Adları çəkilən araşdırıcıların əsərlərinin sadələnməsi və qaynaqların göstərilməsi o dövür üçün folklorşünaslarımızı istiqamətləndirmək mahiyyəti daşıyırdı.

1928-ci ilin Oktyabrında bitirdiyi araşdırmada E.Abid əsasən metn üzərində

de işləyib. Yəni özü toplama işi ilə məşğul olmayıb. Yalnız herdən özünün tələblərindən və tanışlarından topladığı bayatılardan da istifadə edib. Araşdırma aşağıdakı bölmələrə ayrılır:

- I. Medel (başlanğıc E.Ş)
- II. Bayatımı, manımı?
- III. Başqa türk və tatar halqlarının maniləri içində bayatının hüsusiyyətləri.
- IV. Bayatıların başqa nezm şəkillərlə müqayisəsi.
- V. Bayatılarla əlaqədar olan halq ənənələri.
- VI. Bayatılarda qadın yaradıcılığı.

E.Abid yalnız bayatı, mani sözlərinin mənşəlini, janrın texnikasını öyrənməklə kifayətlənmir. Tarihi keçmişimizə baş vurur. Orhun abidələrindəki 7 hecalı nezm parçalarının bayatılarımızın inkişafında roluna nezer salır. O, "Divani luğat it-türk"ü, "Qudadqu biligi" və b. qaynaqları gözden keçirərək yazır: "Qudadqu bilig" sahibi məsnevi tərzində yazdığı əsərində "bu sözü dinlə, menidir" dedikdən sonra meniyi məsnevi şəkildə deyil qite şəkildə yazır, sonra təkrar məsneviyə başlayır. Demək olar ki, "Qudadqu bilig" zamanında türklər arasında meni adında nezm şəkli olmuşdu və bu me'nilər də yalnız tek qite halında tənzim edilmişdir."³² Bu kimi qaynaqlara dayanan araşdırıcı türklərin yaşadıkları müxtəlif bölgələrdə dördlüklərə ayrı-ayrı

rı adlar verilmesini bele izah edir: “Bizim elde etdiyimiz neticeye göre bayatı tebiri kibi ö leng, ç ır, türkü, eş üle adları da menacan ş erqi demek olduğ undan bunlar da dige r türk halqlarında manının bestesine verilmiş ad kibi sayılmalıdır.”³³

E.Ab id bir ç oh mül ahizelerinde nüfuzlu elm hadimlerinin fikirlerine esaslanır, onların hizmetlerini yüksek qiymetlendirerek yazır: “Her halda manı nevinin orta Asya halqları arasında Altaya qeder geniş bir sahede “Divani luğat it-türk” in yazılış tarihinden ç oh evvel yaşadığı haqqında Kovalski kibi bizden ç oh daha selahiyetdar bir mütetebbinin fikri ayrıca diqqet edilecek bir müktedir”.³⁴

Rübainin, tuyuğ un bir janr kimi formalaş masında manıların esas rolu olmadığı fikirle razıla ş an E.Ab id “Divani luğati it-türk” deki yeddi hecalı menzümelerin bayatılarımızla ferqli cehetlerinin olmasını tebi i sayır ve oradaki qoş ma me’nasında iş ledilen qoş uq sözünün bu gün bizim baş a düş düyümüz heca vezinli bir ş e’r şekli deyil, ümumiyyetle ş e’r, qeside, recez me’nasında iş ledildiğini gösterir.

Azad Nebiyev³⁵ ve Yusif Ramazanov³⁶ E.Ab idin araş dırmalarını yüksek qiymetlendirir ve onun fikirlerle razıla ş ırlar.

Qaynaqlardan aldığı nümuneleri yalnız formalarına, hecasının sayına göre deyil dahili qurluşuna göre de qarşılaşdırır. Bu qenaete gelir ki, Hoca Ahmed Yesevinin “Divani Hikmet”indeki yeddi hecalı ş e’rlerde misralar 3-4 dur-

ğusu ile verildiğine göre “Divani Luğat it-türk”deki ş e’r parçalarına daha yahundır.

Ş e’rin dahili quruluşuna da ç oh önem veren E.Ab id folklorş ünashığımızda ilk defe olaraq bu meseleni qoyurdu. Onun araş dırmasının en geniş ve hecimce böyük bö lmesi de meh z buna hesr edilib.

Bayatı ve manilerde misraların 6 ve 7 hecalı olmasını elece de qafiye, redif, cinas ve aheng meselesini diqqetle ö yrenib. T.Kovalsk* manileri vezn ve ahenge göre üç qrupa ayırması ile razıla ş mayıb.

Bir-biri ile qafiyelenen misralardakı durğuların bö lğüsüne 14, serbest misra adlanan, ye’ni qafiyelenmeyen üçüncü misranın durğularının bö lğüsüne 24 nümunə verib. misralarda durğuların ç ohluğ unu poetik qü dret, musiqilik kimi qiymetlendirib. Azərbaycan bayatılarının daha zenginliyi qenaetine gelib. Ömrünü ümumtürk edebiyatının araş dırılmasını hesr etmiş E.Ab idin hocası M.F. Kolrlüzade ile münəqış eye girmesi “Azərbaycan bayatılarında 9 növ cinasa rast gelinirse, türk manilerinde ç inas ç oh azdır” yazması mehelliçilik tesiri bağış layır.

E.Ab id bu fikrini qeti hö km kimi qə bul etmək ç etindir. ç ünki 20-ci illerde ister Azərbaycanda, ister de baş qa türk ö lkelerinde maniler, bayatılar, ç ırlar ve b. hele geniş toplanıb neş r edilmemişdir. Elaqelerimizin genişlendiyi, kitablar ve baş qa qaynaqlar elde etməyin asanlaşdığı bir döv rde probleme yeniden qayıtmaq, E.Ab idin başladığı iş i davam etdirmek gerkdir.

Şe'rimizde vezn, ritm ve s. meselelerle derinden meşğul olan Memmed Eliyev bu sahede E.Abidin hizmetlerini giy metlendirerek yazır: "E.Abid demek olar ki, hecanın ekser şekillerinin elmi tesnifini vermiş... Edebiyyatşünaslıqda yeni poetik forma meseleleri ekseriyyeti düşündürdüğü vaht E.Abidin hecayı şe'r tarihimizin öyrenilmesi sahesinde atdığı ilk addım şe'r tarihimizin, onun poetik-tehniki vasitelerin tarihilik bahımından tarihi-müqayiseli metot esasında öyrenilmesine çoh qiymetli bir çağrış idi".³⁷

Esinde E.Abidin bu meqaleleri halqı öz kökünden ayırmaq isteyenlere, kosmopolitlere, "sosialist medeniyyet" adı altında ruslaşdırma siyaseti yerindenlere qarşı bir mübarize idi. Dövrün ideoloji burulğanına düşerek köhne "nezmi sifetleri"ni sufi şe'ri, "iylenmiş, qohulanmış", "ibtidai", "qeyri-medeni" hesab eden M.Quliyevlere, E.Nazimlere, A.Şefilere, M.Refilere ve b. tesir göstere bilmek üçün bele derin mezmunlu araşdırmaları ortaya qoymağın özü bir qehremanlıq idi. Çünki hemin dövürde resmi mövqe, metbuat "biz üzümüzü Füzulilere, Nesimilere, Vaqiflere, Mirze Fetelilere, Hüseyin Cavidlere deyil, Verharnlara, Uitmenlere, Jul Romenlere, Maykovsklere ve bütün dünya klassiklerine çeviririk"³⁸ ehval-ruhiyyesindeydi.

Milletseverliyyine, vetenperverliyyine göre te'qib edilen, işden çıkarılan E.Abid hemin dövürde metbuatda da tenqid hederine çevrilmişdi. Onu marksis metotlarına yiyelenmemekde, Donghalımın telimini marksizime qarşı qoymaqda, pan-türkizmde qınayırdılar.³⁹ E.Abid dövürünün oğlu idi. Mühit ona da öz te'sirini

gösterirdi. Hadiselere marksizim-leninizm metotları ile yanaşanda, tarihe sinfi mübarize bahımından qiymet verende çohulu yanlışlığa yol verirdi. O yerde ki, ideoloji meseleni ön plana çekmeye çalışırdı, onda elmi ve mentiq üzerine kölge düşürdü. Onu neinki 20-30-cu illerde, hetta 80-cı illerde "marksizm metarialist konsepsiyası ile tanış" olmaqda teqsirlendiribler.⁴⁰ Her şeye-edebiyata, medeniyyete, hetta danışiq diline bele sinifilik bahımından yanaşıldığı bir vahtda E.Abid yazır: "Atalar sözü, bilmece, nağıl, mahnı kibi edebi növler de işçi halq sinifinin iqtisadi bedi zövqüne aid ünsürleri ehtiva eden mehsullar olduğu kibi eşiret reislerinin, han ve beylerin, ümumiyyetle eşiret aristokratiyasının heyatına, qehremanlıq müharibelerine aid medhanemeler de az deyil".⁴¹

Azerbaycan türkcesinen Horasan, Derbend, Kerkük, Doğu Anadolu ve Güney Qafqazda yayıldığı söyleyen E.Abidin esasen 7 hecalı 4 misralı şe'r şeklinin türk halqları yaşayan bütün bölgelerinde yayıldığı, aynı kökden şahelendiyini sübut etmekle kifayetlenmir, qaynaqlara söykenerek Elcezairde de bizimle aynı bir dilde danışan oğuzların olduğu haqda bilgi verir.

Azerbaycan metbuatında İraq türkmanlarının hoyradları haqqında ilk bilgi veren de E.Abid olmuşdur. Dövrün ictimai-siyasi veziyyeti bu mövzunun aktuallaşmasına imkan vermemişdir.* 1960-cı illerin sonlarında R.Rzanın, Q.Paşayevin meqaleleri, hüsusen ikinci müellifin ardıcıl fealiyyeti İraq Türkmanlarına diqqeti artırmışdır. Bayatılarımızdaki

quş, heyvan, çiçek, meyve, çay, dağ, göl adlarını da diqqetden qaçırmayan araşdırıcı bu qenaete gelir: "Azerbaycanın eski ozanları ile yeni el şairleri terefinden yaratılan bayatılar-bunları yaratan şəhsiyyətlərdəki medeni səviyyənin ibtidailiki nəzərə alınınca yüksək dərəcədə şairənə bir qiymətə malik olan qismətləri də az deyildir".⁴²

Azerbaycanda folklorşünaslığa dair onlarla kitab, yüzlərlə məqalə çap olunub. Nədənə bu sahədə ilk qələm sınaq şəhs tamamilə unudulub. Belə ki, E.Abidin "Azerbaycan folkloru"⁴³ əsəri diqqətdən kənar qalıb. Makinada yazılmış, üzərində yenidən işlənmiş, düzəlişlər edilmiş, vərəqləri dəyişdirilmiş mətn 64 səhifədir. Elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmədiyinə görə "Azerbaycan folkloru"nın dahili bölgələrini burada verməyə ehtiyac duyuruq: 1. Giriş, 2. Epos, 3. Dəstan, 4. Nağıllar, 5. Menzum əsərlər, 6. Folklor yaradıcıları, 7. Sovet dövrü folkloru.

Menzum əsərləri aşağıdakı dahili bölmələrə ayırır: bayatı, qoşma, dəstan, divan-yahud divanı, təcnis, manitürkü, tərifnəmə, dəyişmə bağlama yahut qılqıl bənd, bədiyə, geraylı-varsaqı, nəsihət, gözəlləmə, ustadnəmə, vücudnəmə, əlifnəmə, cıqalı, mühəmməs, dodaqdeyməz.

Folklor yaradıcıları bölməsindəki Qurbani, Həstə Qasım və Qapanlı Aşıq Hüseyn haqqında ayrılıqda danışılır.

"Hecə vəzninin tarixində" siniflik prinsipi ilə yənəşməyə e'tiraz edən E.Abid "Azerbaycan folkloru" əsərlərini belə başlayır. "Folklor eməkçi halq kütlə-

sinin meydana gətirdiyi ədəbiyyatdır". Demək müht öz işini görür. E.Abid də iki il əvvəl söylədiklərinin əksinə gədir. Ardınca isə "Kitabi-Dədə Qorqud"dan bəhs edəndə yazar: "Dədə-Qorqud əposları yalnız halq kütləsi arasında deyil, eşirət reislərinin çadırlarında da çalınır söylənir". Bu cür əks fikirlərin özünə yer tapmasına bahmayaraq əsər əlmi cəhətdən bəşkindir.

Folklorun formalarını çəh zəngin olduğunu, uzun bir inkişaf yolu keçərək çağdaş şəkil aldığı yazan araşdırıcı hər janrın tarixinə nəzər salmaq ilə yanaşı, həmin janrın ən yaxşı nümunələrini də təhlil edir. Epos bölməsi tamamilə "Kitabi-Dədə Qorqud"ə həsr edilmişdir. Bu əvəzsiz abidəyə səyq ilə yənəşən E.Abid başqa janrlardan bəhs edəndə də onun "Kitabi-Dədə Qorqud" və ya "Oğuznəmə"lərlə bağlılığına diqqət yetirir. "Folklor yaradıcıları" bölməsi də bu bəhimdən diqqətini cəlb edir. Ozan, ozanın cəmiyyətdəki və folklorumuzun inkişafında rolunu geniş təhlil edir. Hətta orta yüzilliklərdə yaşanmış Kerem, Koroğlu, Aşıq Qerib və b. dəstan qəhrəmanlarının "Oğuznəmə" ənənələrindən bəhreləndiyini geniş təhlil edir. Dəstanlarımızdan söhbət açarkən yazır: "Ymumiyyətlə, halq dəstanlarında sıh bir rabitə vardır. Dəstanların dahili təkamülü gedişinin bir anahət üzərində irələməsi bütün dəstanları bir-birinə bağlamışdır. əski mənada ibtidai dəstan yeni mənada yarım dəstan, yahud yarım nağıl mahiyyətində olan "Kitabi-Dədə Qorqud" əposları istər mövzuların verimi e'tibarı ilə dəstançılığın başlanğıcı halındadır".⁴⁴

E.Abid "Dastan" bölümünde "Esli Kerem"ın, "Aşıq Qerib"ın, "Şah ismayı"ın adını çekmekle kifayetlendiği halde "Koroğlu" ve "Qaçaq Nebi"ye geniş yer ayırır. "Koroğlu"nu dastanlarımızın en qedimi sayır, "Azerbaycan türklerinin edebiyat tarihi" eserinin ilk cilidinde de "Koroğlu" dastanını miladi on ikinci yüzyiliye aid edir.⁴⁵

E.Abid "Azerbaycan folkloru" eserinin aşağıdaki abzasla tamamlayır: "Halq edebiyatının dili zengin bir dildir. Azerbaycan dilinin en billurlaşmış şeklidir. Dilimizin bütün morfoloji hüsusiyyetleri ve bu hüsusiyyetlerin inkişafı neticesinde deyişmelerini mükemmelleşmelerini masanlıqla görmək mümkündür".⁴⁶

Folklorşünaslığımızın bu günkü inkişaf seviyyesinden bahanda E.Abidin eserleri besit görüne biler. Amma 20-ci illerden bahanda müasirlerinden ne qeder önde olduğu aydın göze çarpır. O, folklorşünaslığımızı yalnız mehdud bir bölge seviyyesinde öyrenmek istemirdi.

Umumi türk konteksinde öyrenir, ona dünya folklorşünaslığı bahımından nezer salırdı. Ele buna göredir ki, bir çoh fikir ve mülahizeleri bu günle ayaqlaşır, ona yeniden nezer yetirmeye ve inkişaf etdirmeye ehtiyac duyuruq. Onun folklorşünaslığa dair eserlerinin bezileri işiq üzü görmesi de folklorşünas alimlerimizin eserlerinde te'sirini hiss edirik. Bu özünün şifahi söhbetlerinin, ohuduğu mühazirelerinin tesirindedir, yohsa hebs edilenden sonra eserlerinden bezilerinin yararlanıb qaynaq göstermemesindedir sualına ise gelecek araşdırmalar cavab verecekdir.

QAYNAQLAR

32. Abid E. "Türk halqları edebiyatında mani nevi ve Azerbaycan bayatılarının hüsusiyyetleri", "Azerbaycanı öyrenme yolu" dergisi, 1930, N4-5, s.16.
33. Yene orada, s.13.
34. Yene orada, s.15.
35. Nebiyev Azad. Azerbaycan-Özbek folklor elaqeleri, "Yazıcı" neşriyyatı, Bakı, 1978, s.94-95.
36. Ramazanov Yusif. Azerbaycan dilinde yazıb-yaradan ermeni aşığıları. BAKI, 1977, s.109.
37. Eliyev M. Edebi tenqid ve vezn problemi, Azerbaycan sovet tenqidin. problemleri, ADU neşriyyatı, Bakı. 1983. s.80-81.
38. Gülen adam. Serbest şe'r haqqında ilk söz, "Maarif işçisi" dergisi.
39. Nazim E. "Türk edebiyatında pantürkizm ve kamalizm eleyhine" "İnqilab ve medeniyet" dergisi. 1991, N3-4, s.59-62, s.27-30. Azerbaycan Proletar Yazıçılar Cemiyeti öz sıralarını yeniden qurur... Edebiyyat cebhesinde" dergisi, 1930, N4, s.29, Mehdi H. Qırmızı qalibiyyet, "Hücum" dergisi, 1930, N5-6, s.2 ve b.
- R.Veliyev meqalenin yazıldığı dövrü nezer almadan "E.Abidin bu meqalesi adebi ictimayete o qeder tesir etmemişdir" yazmışdır. (Bah. Azerbaycan Edebiyyatı.) B.ADU neşriyyatı, 1970, s.71.
42. Abid E. "Türk halqları edebiyatında mani nevi ve Azerbaycan bayatılarının hüsusiyyeti", "Azerbaycanı öyrenme yolu" dergisi. 1930, N4-5, s.36.
43. Abid E. "Azerbaycan folk. (halq edebiyatına ümumi bir bakiş)" Azerbaycan Dövlət Edebiyyat ve İncesenet arhivi.fond 170, siyahı I, sahlama vahidi 9.
44. Abid E. "Azerbaycan folkloru (halq edebiyatına ümumi bir bahuş) Azerbeycan Dövlət İncesenet Arhiv fond 170. siyahı I sahlama vahidi 9. 25. Yene orada, s.6.
45. Abid E. "Azerbaycan folkloru (Halq edebiyatına ümumi bir bahuş)", Azerbaycan Dövlət Edebiyyat İncesenet Arhivi fondu 170, siyahı I, sahlama vahidi 9.
46. Yene orada, sahlama vahidi: 1-2.